

Narratív és vizuális panelek jelentésrétegződése a pandémia folklórában

TAMÁS ILDIKÓ

The semantic layering of narrative and visual panels in pandemic folklore

Abstract

The paper outlines the discursive process of how the extended social role of the face mask resulted in a complexity of meanings. Originally, it was an object of the health industry, but through time – as a result of the extension of the COVID-19 pandemic – it has become an emblematic material with many semantic layers. In addition, since its presence in everyday life, it has been regarded as a symbol of the pandemic itself and has penetrated folklore. As one of the most common contemporary folklore motives, the facemask was used for example for making a joke about the pandemic. Jokes help us handle obstacles, and the face mask was an obvious tool for creativity and humour. The author started her research at the very beginning of the pandemic (in March 2020) and published her archives and conclusions in an online series on the website of the Research Institute of Ethnology, ELKH. This paper gives an analysis and context of a special topic derived from this archive, with also giving an insight into the folklore of the COVID-19 pandemic.

Keywords: pandemic; social media; communication; folklore; face mask; meme

Kulcsszavak: világjárvány; közösségi média; kommunikáció; folklór; szájmaszk; mém

Subject-Affiliation in New CEEOL: Social Sciences – Anthropology – Customs/
Folklore

DOI: 10.36007/eruedu.2022.3.021-040

Tanulmányomban a világjárványról folyó kommunikációt, illetve az ezen belül formálódott narratívákat és vizuális tartalmakat elemzem egy emblematikus elem középpontba állításával. A kutatás diszciplináris kerete elsősorban a folklorisztika, ugyanis a közösségi tudás, ezen belül a szélesebb társadalmat érintő események, jelenségek értelmezései, az általuk kiváltott érzelmi reakciók sokszor formuláris keretben valósulnak meg. Ez utóbbi verbális és/vagy vizuális leképezés egyaránt lehet. A mindennapi diskurzusban a kifejezni kívánt tartalom megformálásához a nyelvhasználat során rögzült és öröklődő eszközkészlet áll rendelkezésre, amely magában foglal tematikus elemeket (pl. motívum, közhely, szűzsé) és struktúrákat (pl. szójáték, mém). A folklorisztika létjogosultságát az online tartalmak vizsgálatához az is alátámasztja, hogy a folklóralkotásokra jellemző számos aspektus érvényesül bennük: az alkotó általában ismeretlen, az alkotásokhoz szabadon hozzáfér egy közösség, nem magántulajdonként, hanem a közös tudás részeként tekintenek rá, ezzel összhangban szabadon terjesztik és alakítják, amely a variánsok nagy

számát eredményezi.¹ A közös tudásnak nemcsak a hozzáférésben szempontjából van jelentősége. Ezek az alkotások olyan ismereteket mozgósítanak, amelyek egy adott időben egy adott közösség jelentős részének birtokában van, értelmezni tudja és adott esetben fel is használja a kommunikációban.

Terminológiai kérdések

A címben szereplő panel kifejezést koherens meghatározás híján használom. A panel jelentéstartománya a folklórmotívumét és a több tudományterület által használt szimbólumét együttesen foglalja magában. Egyik kifejezés kizárólagos alkalmazása sem lenne helyes, hiszen a vizsgált jelenség elemzésében egy adott tematikus csomópont az értelmezéstől függően felfogható motívumként és szimbólumként is. A funkciók sokfélesége, a hasonlításban összefüzdő, egymásba átlényegülő tárgyak, fogalmak, valamint a jelentések összetettsége inkább a szimbólum meghatározásával kapcsolható össze, mindazonáltal a „folklórszimbólum” nem kanonizált kategóriamegnevezés (szemben a folklórmotívummal), és jelentésében sem lenne teljesen kompatibilis a vizsgált elemek mindegyikével. Ez diakrón keretben különösen érvényes, hiszen a tanulmányban bemutatásra kerülő panelek a megjelenésük kezdeti stádiumában még kevésbé multivokálisak. Emellett műfajfüggő is lehet, hogy az adott panel motívumként, esetleg allotófiként (Dundes 1965, 206–215) értelmezhető-e (ez utóbbit a későbbiekben a húsvéti ünnepkör folklóráján keresztül szemléltetem). A folklórmotívum kifejezést, bár a jelen témára vonatkozó korábbi tanulmányomban alkalmaztam (Tamás 2021), ezúttal inkább kerülöm, ugyanis használati körét, jelentéstartományát szűkebbnek érzem, mint amit a vizsgálatomban középpontba kerülő elemi (verbális és vizuális) panelek (a szájaszk különféle variánsai) számos alkotásban, szöveggörnyezetben képviselnek. Ehhez hozzájárul az is, hogy a motívum irodalomtudományi értelmezésével szemben a folklórmotívum egy jóval korlátozottabb tartományt képvisel. A magabiztos terminológia alkalmazását az is nehezíti, hogy nagyon képlékeny módon használt fogalom/kategória a folklórisztikán belül is. A *Magyar Néprajzi Lexikon* meghatározása szerint a motívum „a folklóralkotások legkisebb tartalmi egysége, amely a hagyományozás során felismerhetően azonos marad” (Voigt 1980, 648).² A *Világirodalmi Lexikon* vonatkozó szócikke (Szerdahelyi – Kovács – Bernáth – Voigt 1982, 629–631) hat alapjelentését különbözteti meg: motiváció; téma, tárgy; ismétlődő ritmusfordulat; költői kép egy eleme, jellegzetes tematikai mozzanat; alaphelyzet; szegmentum.

Az utóbbi további magyarázatot is kíván: motívumnak tekintjük, ha *egy adott szegmentum* „jelentése az egész mű értelmezése, magyarázata szempontjából

1 Emellett a folklórisztika tárgyának újragondolása során egyre fontosabbá válik az a kérdés, hogy milyen szempontok alapján emelhetők ki az emberi kommunikációból és magatartásformákból azok az elemek vagy szekvenciák, amelyeket folklórnak érzékel(het)ünk, még akkor is, ha a kanonikus folklór-klasszifikációba egyelőre nem kerültek be (Blank 2009; Pink et al. 2016; Tamás 2013, 2015, 2016, 2018).

2 A *Magyar Néprajz* V. kötetében olvasható meghatározás szerint „a motívum a folklóralkotásokban megtalálható, a hagyományozódás során változatlan formában maradó legkisebb tartalmi elem” (Bihari 1988, 135).

lényegesen *bővül azáltal, hogy a művön belül megismétlődik különböző, szemantikailag értelmezhető kontextusokban vagy különböző értékű strukturális pozíciókban*”, és egy alkotáson belül a jelentés tekintetében *különböző szegmenstumok* esetében is, ha ezek „*jelentése az egész mű értelmezése, magyarázata szempontjából lényegesen bővül azáltal, hogy a művön belül azonos kontextusban vagy azonos értékű strukturális pozícióban található*” (Bernáth 1982, 630). A jelentések rétegződéséről tehát a motívumok esetében is beszélhetünk, tehát pusztán ezen az alapon nehéz oppozíciós párba helyezni a szimbólummal. Bár az irodalomelméleti definíciók vegyítik a motívum és a szimbólum tartományát, a (folklor)motívum ettől jelentősen eltérő folklorisztikai értelmezése miatt ebben a tanulmányban kerülöm a használatát. A folklorisztikai megközelítésben erőteljes cezúra tapasztalható a népi, populáris, köznyelvi és a hivatalos, művészi kifejezőmódok között. Eszerint a folkloralkotásokban rendszerint csak bizonyos jellegű motívumok találhatók meg, és ezek a cselekmény, szerkezet részeként egymással összekapcsolódnak, végső soron a típus jön létre ilyen módon. A hivatásos művészetekben ezzel szemben a motívum önállóan is felhasználható, különböző helyekről származó motívumok kerülnek egymás mellé (ez a folklor jellegű motívumok gyakori átvételének is az oka), és a felhasználás célja a mű egyes részeinek indoklása (motiválása). Itt beszélhetünk a motívum esztétikai felhasználásáról. Ez, valamint a vezérmotívumok felhasználása a folklorban ismeretlen (Voigt 1982, 631). A vizsgálatom tárgyát képező szöveges és képi panelek – miként számos kortárs kifejezőmód – esetében, a fenti két definíció csak részleteiben vagy összevonva lehet érvényes. A már kanonizált, de jelentéstartományában nem elégséges meghatározást kerülendő használok tehát a neutrális, azaz szorosan körülhatárolt jelentésekkel nem leköttöt panel fogalmat.

Az általam vizsgált panelek formai megvalósulásai nagyon változatosak (kreatív vizuális továbbalakításokkal, más tárgyakkal vagy alapanyagokkal történő cserék révén stb.), ezáltal felfoghatók újabb és újabb jelentéseket befogadó formai keretként is. A funkció széleskörű kiterjesztése is megfigyelhető, (mint látni fogjuk) az új szerepkörök és alkalmazások már csak alig, vagy egyáltalán nem kapcsolódnak az eredetihez. A panel lehet továbbá az alkotás fő témája, vagy „csupán” egyik alkotóeleme a narratív és vizuális megjelenítésben is. A sokféleség ellenére az alkotás kontextusában maguk a tematikus elemek mégis könnyen felismerhetőek maradnak. Az is egybefűzi őket, hogy a formai, tematikus gazdagság és a jelentésrétegek sokfélesége mellett is mindig kapcsolódnak a Covid-19 járványhoz és annak közösségi feldolgozásához.

A Covid-19 vírus magyarországi megjelenését követő óvintézkedések egyik hozadéka, hogy a szociális kapcsolatok átmenetileg (2020 tavaszán, majd őszén) az online térbe terelődtek, és a járvány köré fonódó központi diskurzusban szinte mindenki részt vett. Ezúttal azok is, akik korábban nem időztek sokat a közösségi oldalakon, inkább csak személyes üzenetváltásokra és informálódásra használják általában az online tereket. Ez a – többség számára – korábban soha nem tapasztalt szituáció egy olyan „sűrű szövésű” közösségi regisztert teremtett, amelyben egyrészt látványosan kumulálódott a központi tematika, másrészt a médiából eredő és az egyéni kezdeményezésekből származó értelmezések is gyorsan megtalálták

a közös kifejezésformákat, és együtt alakították a rövid idő alatt esszenciális kommunikációs panelekké váló tárgyak és cselekmények (pl. szájmasc, vécepapír, kézmosás/fertőtlenítés, távolságtartás) jelentéstartományát. Ezek a szigorítások oldása, azaz az offline tér visszahódítása után is megtartották központi jelentőségüket, és az újabb és újabb szituációkban, az események láncolatában továbbra is meghatározó kommunikációs alapelemek maradtak, amelyeken keresztül számos történés, társadalmi reakció, érzelmi viszonyulás bemutatható.

A gyűjtés és dokumentálás

A járvány magyarországi megjelenésétől, azaz 2020 márciusától kezdődően figyelemmel kísérem és dokumentálom a közösségi médiában, illetve az egyéb online csatornákon megosztott, a koronavírust tematizáló, ahhoz kapcsolódó tartalmakat. Gyűjtésem elsődleges forrásai a Facebook és az Instagram, az ismerőseim által megosztott, általuk továbbított lánc- vagy kör-e-mailek, illetve néhány, kifejezetten a koronavírus tematikáját középpontba állító, illetve annak apropóján létrehozott csoport, mint pl. a *#karanténtárgyak* (<https://www.facebook.com/groups/649108605923206>), a számos ország kutatóit is tömörítő *The Belief Narrative Network (BNN)* (<https://www.facebook.com/groups/625573241323757>) oldal.³ Egy kiterjedtebb gyűjtőhálózatot is kialakítottam: kérésemre kollégáim, családtagjaim és ismerőseim, összesen huszonkét fő osztotta meg velem a járványhoz kapcsolódó tematikus tartalmakat, amelyeket az általuk rendszeresen látogatott közösségi oldalakon találtak, illetve amelyeket e-mailben és Messengeren kaptak másoktól. Ezeket én is főként az említett üzenetküldő portálokon keresztül kaptam meg. Mindemellett figyelemmel kísértem a média különféle fórumain (tv-ben, rádióban, a nyomtatott és az online sajtóban) megjelenő folklór jellegű tartalmakat is, elsősorban a kontextualizáció érdekében. Ez utóbbi azért is fontos, hogy az online tartalmak offline térhez, például a szóbeliséghez és egyéb médiatartalmakhoz (nyomtatott sajtó, tv, rádió) fűződő viszonyrendszerét feltárhassam. Ezekről is jegyzeteket készítettem, és a releváns tartalmakat rögzítettem. Így alakult ki az a több szempontot érvényesülő archívum⁴, amelyből írásom példái származnak.

3 További internetes források: a Legjobb Nyunyóka Mémek (Müller Cécília) https://www.youtube.com/watch?v=Cruqk2Hd1tw&ab_channel=TeljesFilmek%C3%A9svid%C3%B3k, Humorral a koronavírus ellen című oldal néhány bejegyzése (<https://www.facebook.com/groups/2504277283157735>), továbbá: <https://www.instagram.com/muller.cecilia.memek/>, <https://www.instagram.com/mullercecilmeme/> stb.

4 Az adatolás mikéntje mellett komplex feladatot jelent az online folklórjelenségek több regisztrált ötvöző repertoárjának rendezése/rendszerezése. Ezeket a tartalmakat a szöveg és a (statikus vagy mozgó)kép (és időként a hang) összekapcsolása, azaz az audiovizuális megjelenítés lehetőségeinek széles tárháza jellemez. Mindez rugalmas és pragmatikus kutatói hozzáállást igényel az anyag feldolgozása során, és elsősorban a kutatói kérdésekhez kell igazodnia. Az archívum rendezés szempontjából egyelőre kezdeti stádiumban van, fontosabb tematikus csoportok, illetve periódusok (első, második hullám stb.) szerint rendeztem a gyűjtést. Külön mappákat nyitok az egymás variánsainak tekinthető alkotásoknak. A kutatók egyelőre különböző gyakorlatokat alkalmaznak mind a gyűjtés, mind a dokumentálás tekintetében, nem létezik egységes, mindenki által elfogadott módszer (Hine 2000, 2015; Lajos 2016; Pink et al. 2016).

A szájmasc a folklórban

Az orvosi szájmasc mint közérdekű, ismétlődő téma a járvány magyarországi megjelenésének idejének kezdetétől, 2020 márciusától adatolható a közösségi médiában (Facebookon, Instagramon) is. Olyan használati tárgyként került be a média-diskurzusba, amely korábban csak bizonyos csoportok (orvosok, kutatók) munkatevékenységéhez kötődött, és (szemben pl. több távol-keleti ország gyakorlatával) nem tartozott a teljes társadalom alapvető, mindennapi eszköztárába. Ebből következően tömeges megjelenése az utcákon és egyéb közösségi terepeken meglehetősen szokatlan tapasztalatot jelentett. Részben ennek is köszönhető, hogy a szájmasc szimbolikusan megjelenítette a világjárványt és annak számos aspektusát, vonatkozását. A többség számára új használati tárggyal kapcsolatos hétköznapi beszélgetések és az interneten egyre inkább a folklór struktúrájában megjelenő említések jól tükrözik az éppen aktuális történéseket és viszonyulásokat a járvány különböző szakaszaiban. Ezek alapján megrajzolható a jelentésváltozás vagy inkább -bővülés kronológiája.

A legkorábbi időszakban leginkább a rövid ideig fennálló készlethiány keltette pánik és az ebből következő humorosan kreatív („csináld magad”) megoldások árasztották el a közösségi oldalakat. Mindebben természetesen kifejeződött a helyzet abszurd értékelése, valamint a valóság tagadása, szürreális ábrázolása, a probléma eltávolítása a viccek és általában a fantázia világába, tehát mindazok a társadalmi stratégiák, amelyek a válsághelyzetekben aktiválódnak. A legelső tartalmakban a szájmasc eredeti rendeltetése, a járvánnyal szembeni védekezés mint elsődleges funkció van jelen. Ez utóbbi a hiányhelyzetre (estenként az irreálisan magas árra) adott válaszreakciók változatossága mellett is közös tartományt képvisel, azaz hogy a szájmascot sterilitás biztosítása és a fertőzések elkerülése érdekében viseljük, a funkciója erre, és kizárólag erre terjed ki.

A fenti képek távolabbi analógiájául, gondolati alapjául szolgáló séma az immutáció (helyettesítés), amely a klasszikus retorikában az egyik alapvető eljárás. A nyelvi megvalósulási formáknak (pl. allegória, metafora) azonban léteznek vizuális

párhuzamai is, és gyakran a humor eszköze. Az immutáció – mint látni fogjuk – a további példák jelentős részében is jelen van.

A szájmásk beszerzésének kezdeti nehézségein, vagy a kreatív helyettesítő, „handmade” megoldásokon túl a máskviselés helyes módja is a legelső témák között bukkant fel. Sokan a kezdeteket jellemző esetlenségéből viselték szabálytalanul a máskot, mások a tiltakozásuknak adtak hangot azzal, hogy egyáltalán nem, vagy helytelenül vették fel (pl. mert fullasztó, mert úgysincs értelme, mert nem nyújt igazi védelmet stb.), amely jól illusztrálja a kötelező társadalmi szabályok alóli kibújási kísérletek eseteit és egyben egy újfajta szocializáció folyamatát. Az erre reflektáló tartalmak szinte mindegyike humorosan mutatja be a jelenséget, és gyakran élnek a hasonlítás (hasonlat), szemléltetés eszközével.

A későbbi példák esetében azonban már megfigyelhető a szájmászk funkcionális bővülése, amely még nem jár együtt az eredeti jelentéstartomány jelentős módosulásával. Az első, az alapfunkcióktól (védelem, védekezés, sterilitás stb.) való (kronológiailag első) eltávolodása ennek a motívumnak a húsvéti tematikához kötődik. A locsolóversekben narratív elemként, a vizuális alkotásokban pedig díszítő motívumként jelenik meg a szájmászk, míg egyes tartalmakban a húsvéti rituális tárgyak helyébe lép.⁵

A locsolóversekre és a húsvéti dekorációkra részben jellemző a szájmászk allomotif (Dundes 1965, 206–215) jellegű felhasználása, azaz a húsvéti tematika egy meghatározó motívumának cseréje olyan értelemben, hogy helyettesíti az ünnepi dekoráció megszokott elemeit, vagy betagozódik azok közé. A szájmászk ebben a kontextusban azonban még nem lép túl jelentősen a járvány kezdeti szakaszában érvényes jelentésmezőn, amely a távolságtartás, megóvás/védekezés tartományainak összekapcsolásával rajzolható meg. A szájmászk nem csak a vizuális alkotásokban jelenik meg, kizárólag verbális panelként is. A következő két példa ezt illusztrálja:

*WC-papír, szájmászk, páfrány,
Meglocsolak Házisárcány!*

*Különleges húsvét reggel bizony arra keltem,
Szellem város, üres utca... senki nincs a kertben?
Hol van a sok fiatal? Nem sikít ma senki?
Elfelejtettek az ifjak locsolkodni menni?*

⁵ Bár a jelen tanulmányban kevésbé kerül elő, de ezeknek a tartalmaknak az esetében az is jól vizsgálható, milyen változásokat idéz elő az egyes folklórjelenségek életében a hirtelen megváltozott környezet. Ezzel kapcsolatban lásd: Tamás 2020a-g, 2021, 2022, e téma egyes részletkérdéseire pedig: Hine 2000, 2015; Apolito 2005; Blank 2009; Howard 2011; Pink et al. 2016; Vargha 2016.

*Azonban ti ne féljeteK, hervadni nem fogtok,
Ha kinyílik a tulipán, rögtön szódát bontok.
Messziről spriccelek, hisz szennyezett az éter.
Meglegyen köztünk legalább két méter.
Hiszen fontos, hogy tápláljam a szép termőföldet,
Ha nem hiszed, kérdezd meg az operatív tőrszet!
Szerintük a száJmaszk egy kötelező holmi,
Mondd hát kedves virágszál, szabad-e locsolni?⁶*

A következő periódusban a száJmaszk jelentésének bővülése főként társadalomkritika, politikai konnotációk mentén figyelhető meg. A maszk immár nem csupán a távolságtartás, hanem a hallgatás vagy hallgatásra kényszerítés, a megalkuvás vizuális metaforájaként is értelmezhető, ami jelentős eltávolodás az eredeti védő-óvó funkciótól. A maszkviselés általánossá válása, az egyediséget elpalástoló, az arcokat jellegtelenné, egységes masszává lényegítő vizuális tapasztalás hívta életre a „felső irányítás alatt álló, konformizált tömegek” értelmezést. Ezt a jelentéstartományt természetesen a maszk korábbi, történeti konnotációi is támogatták, amelyek a maszkabál vagy a vásári előadások valóságot elfedő, vagy másik valóságot idéző atmoszféráját idézik meg.

A mikroorganizmusok terjedésének akadályozása analógiájára jött létre a hang, átvitt értelemben a vélemény átjutásának blokkolása. Természetesen ennek rögtön megjelennek a humoros kifordításai, paródiái is, leginkább a családi körre, párkapcsolatokra mintázva. Az első példa felirat nélkül az online sajtóban is megjelent⁷, és több síkon mutatja be az előbbieken felvázolt társadalomkritikát és a véleménynyilvánítás korlátozásáról szóló vélekedéseket. Mindez kiegészül egy, már a járvány elején forgalomba került szóláshasonlattal, amely a kezdeti (azaz valódi hiányra utaló) értelméhez képes itt inverz, azaz ironikus konnotációval szerepel, és nemkívánatos viselkedésformákra, eseményekre utal. Egy további jelentésrétteg Mekk Mester mesehős figuráján keresztül adódik mindehhez, aki soha semmit nem csinál jól, minden, amit tesz, katasztrófába fullad. Itt viszont viseli a maszkot, vagyis az elvárt és helyes módon nyilvánul meg, karakterének ismeretében ezáltal egy nagyon disszonáns összkép keletkezik. A második példa a család témáját feldolgozó viccek körébe tartozik, de itt is megjelenik a vélemény szabadságra vagy éppen annak korlátozására utaló jelentésmező.

⁶ Saját gyűjtés. Betűhív formában közlöm.

⁷ <https://www.veszpremkukac.hu/szubjektiv-hianyoztok-mint-patikabol-a-szajmaszk/>

Az aktuális, politikai eseményekben kibontakozó jelentések mellett természetesen folyamatosan megfigyelhető volt az általános emberi szükségletek, mint a személyes találkozások, a fizikai közelség, és általában az „offline” közeg hiányából fakadó nehéz tapasztalatok, érzelmek feldolgozása és megjelenítése, amiben különösen fontos kifejezési eszközzé vált a szájmaszk.

A fenti példák azt is illusztrálták, hogy az archoz, illetve kifejezetten a szájhoz kapcsolódó konkrét és átvitt értelmű funkciók szabad működésének akadályoztatásából (takarásából) milyen egyéni és társadalmi szinten is érzékelhető frusztrációk bontakoznak ki. A személyes kommunikációban a mimika – amelynek része a száj mozgása is – meghatározó az érzelmek, szituatív jelentések szempontjából. Ha ez az arc felső részének a tartományára szűkül, a metakommunikáció részben kimarad a beszélgetésből, amely bizonytalanságot eredményez, szűkíti a tájékozódás képességét. Tehát a beszéd és a megértés is korlátozottabbá válik. Az ismerkedés és kapcsolattartás erőteljes beszűkülése számos pszichés problémát generált. Az érzelmek kimutatása azon módjainak korlátozása, amelyek fizikai közelségben, érintésekben nyilvánulnak meg, gyakran és sokféleképpen megfogalmazódtak a közösségi tartalmakban. Ezekben belül kifejezetten jellemzőek voltak az arc szájmaszk által „kitakart” részéhez kötődő aktusokra (mosoly, puszi, csók) történő utalások, illetve ezek abszurd ábrázolásai.

Az egyedi arcvonásokat részben elfedő, ezáltal mindenkinek „egyenruhaszerű” egységességet adó maszk jelentéstartománya könnyen kapcsolódott össze különböző politikai tartalmakkal, illetve általánosságban a társadalomkritikával. Ebben a gondolkörben a jelentésrétégződés és a funkciók komplexebbé válása együttesen valósult meg. Olyan bináris oppozíciók mentén történt a változás, mint az jellegtelen–egyedi, opportunist–aktivista, néma–hangos stb. Részben a politikai jellegű felhasználáshoz kapcsolódik a szájmásk transzparensként történő felfogása és felhasználása, és ezzel párhuzamosan a különböző (szakmai, etnikai stb.) identitások megjelenítése. A „valamit eltakar” vélekedés ezáltal felcserélődött (legalábbis kiegészült) a „valamit megmutat” lehetőségével. A máskviselés tehát nemcsak az uniformizálást vonhatja maga után (pl. az eltakart, ezáltal részben egyediségüket veszített arcok homogén látványával), hanem egy illusztrálható, az önkifejezésre és üzenetközvetítésre alkalmas felület lehetőségét is hordozza. Természetesen a közvetíteni kívánt tartalmak nagyon különbözőek: a politikai megnyilvánulásoktól a divattervezők által megálmodott, elsősorban esztétikai jelentésekig számos példával találkozunk. A szájmásk tehát a politikai üzenetek, etnikus identitás, szakmai hovatartozás, művészi önkifejezés vagy stílusos öltözködés sajátos „terepévé” lép elő.

Egy kommunikációs panel kreatív, játékos felhasználásának egyik módja a távoli asszociációk mozgósítása. Az online tartalmak esetében ennek egyik legjellemzőbb formája egy-egy ismert művészi alkotás, még gyakrabban egy ikonikus filmjelenet, vagy éppen népszerű mesék illusztrációinak, illetve közszereplők fotójának a felhasználása. Ezekben az esetekben természetesen nagyon fontos az értelmező

kontextus ismerete. Az asszociációk egy része elsősorban formai, vizuális hasonlóságon alapszik, máskor inkább áttételesen, gondolati síkon fogalmazódik meg. A konkrét események ilyen módon történő megjelenítése általában a megértés, feldolgozás mélyebb rétegeit is mozgósítja. Egy-egy trauma megélésének közösségi terápiájában számos sablon és stratégia aktiválódik, mint például a humor vagy a diszlokáció, azaz a probléma eltávolítása a fantázia világába. Ez egyfajta kiterjesztésként is megjelenik, amikor a környezet tárgyaira is áttérjed az embereket sújtó probléma, például maszkot kapnak a műalkotások, köztéri szobrok és antropomorf tárgyak.

A távoli asszociációk megjelenhetnek a traumatikus tapasztalattól, a betegségtől való félelemtől már jobban eltávolodó, esetleg azt komikussá tévő egyedibb, művészi „javaslatokként” is. Ezekre is jellemző a távoli regiszterek összekapcsolása, és továbbterjedésük, szabad felhasználásuk és variálódásuk révén szintén betagozódhatnak a folklór vérkeringésébe. Gyűjtésem anyaga alapján ennek három külön vonulata jelenik meg. Az első esetben a kreativitás az az eredetileg adott anyaghasználatban bontakozik ki, vagyis a „klasszikus” orvosi szájmaszk a kiindulási pont. A színt, az alapanyagot és az eredeti formát is meghagyják, vagy amennyiben alakítanak rajta, azt egyszerű műveletekkel teszik, például a hajtogatás, összevarrás stb. technikáját alkalmazzák. Ez utóbbi nem akadályozza, hogy felismerjük benne a „gyári” alapformát, és nem is cél az eredeti tárgy azonosításának megnehezítése.

Esetenként a túlzott felhalmozást ellensúlyozandó, a kreatív hasznosítás alapanyagává válnak, máskor az unaloműző alkotás eszközeivé. Ezekben az esetekben már megjelenik a szájmaszk funkciójának szélesebb spektrumú, időnként az eredetire már nem is utaló, meglepő kiterjesztése.

A „művészibb”, elvonatkoztatottabb felhasználás másik iránya az, amikor az alapfunkció megőrzése mellett a formavilágban, a felhasznált alapanyagokban jelennek meg a meglepő változatosság és számos távoli analógia. Az asszociációs mezőben ezúttal is gyakran a filmek világa, vagy más, a szélesebb társadalom által is ismert történetek vagy szimbólumok jelennek meg (egy farsangi jelmez, a pestis doktor álarca vagy az Alien-tetralógia földön kívüli, veszélyes teremtménye).

Az első két kategóriával kapcsolatban megállapítható egy, a kronológiában kimutatható érdekes mintázat is. A járvány elején, amikor a szájmazsk – bár igen rövid ideig – hiánycikknek számított, a közösségi média vonatkozó tematikus tartalmában az úgynevezett otthoni, saját készítésű és egyéb, nem gyógyszerári beszerzésekből származó változatok is megjelennek. Ebben a fázisban a hiánypótlás mint kényszerű motiváció érthetővé teszi az alapanyagok és a formák sokszínűségét, persze ezek között is van számos, költőiségre vagy plusz jelentésrétegek ábrázolására irányuló megoldás. Később, amikor a szájmazsk mindenki számára könnyen elérhetővé vált, a Facebookon és az Instagramon is eredeti formájában jelent meg újra a szájmazsk, még a megkülönböztetésre irányuló jelzések is csak apró vizuális kiegészítéssel, például a divatmárka megjelölésével történtek. Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a járvány, ezáltal a szájmazsk viselése beláthatatlanul hosszú időre meghatározza a társasági hétköznapokat, újra visszatértek a változatos megjelenésű maszkok. Ennek inkább már esztétikai okai lettek, és persze tükrözik a – jelenleg is érvényes – praktikus felhasználásra irányuló gondolkodást és a környezettudatosságot, vagyis az újrahasznosítható, kimosható textilmaszkok elterjedését is ilusztrálják.

A harmadik vonulatban a funkció és a forma összefüggései (az előzőekhez képest) sokkal komplexebbek és áttételesebbek. Az új tartalom mélyebb, vizuális metaforák formájában jön létre, miként a jeggyűrű, illetve az ősz (és ezzel együtt a pandémia újabb hullámának) kezdete és a maszk összevonásának esetében. A jeggyűrű és a szájmazsk közös jelentéstartománya a védelem és a gondoskodás. A másik példában pedig – az első két év tapasztalatából levont következteté-

sek alapján – a szájmazsk az ősz egyik metaforájaként jelenik meg.

A szájmazskot kommunikációs vagy folklór panelként alkalmazó kreatív tartalomkészítésnek az említettekén kívül még léteznek egyéb kategóriái is. Magától értetődő, hogy azok a filmek vagy történetek, amelyekben a mazsk valamilyen formája központi témaként jelenik meg, könnyen bekerültek ebbe a diskurzusba. Az alábbi példák közül az első képen látható karakter a Star Wars-filmek egyik főhőse, az állandóan mazskot viselő Darth Vader, aki szintén különleges erő birtokában van, ebből származik a hatalma. A második a *The Mask (A Mazsk)* című vígjátékhoz kapcsolódik, amelynek főszereplője egy talált varázsmazsk segítségével átalakul és emberfeletti dolgokra lesz képes. A képen látható a feliraton túl Györfi Pál⁸ arcának megjelenítése szolgál eszközzül a járvány-diskurzusba csatoláshoz. A harmadik példa több magyarázatra szorul, hiszen ha valaki nem ismeri a *Face/Off* (magyarul *Ál/Arc*) címmel vetített filmet, nem érti az analógiát. A képen látható John Travolta

látszólag nem visel semmilyen mazskot, és a Nicolas Cage név is tévedésnek tűnhet. A párhuzam csak a film történetéből érthető meg, amelyben a két főszereplő átmenetileg arcot cserél: egyikük esetében ez szándékolt, a

⁸ Györfi Pál mentőtiszt, mentálhigiénikus, PR-szakember, az Országos Mentőszolgálat szóvivője, a pandémia első évének egyik leggyakoribb járványügyi közszereplője.

nyomozás egy eszköze (a pozitív karakter felölti a negatív szereplő arcát a leleplezéshez szükséges tudás megszerzéséért), míg a másik a történet balul elsült cselekménye (a gonosz ellopja a pozitív főhős arcát). A második két példa esetében tehát maga az arc válik színházi vagy karneváli maszkká, amely hordozza a metamorfózis megjelenésének üzenetét is. Ez utóbbit, a normális, emberinek feltételezett identitás megváltozását részben az utóbbi példa is szemlélteti.

Bár a szójátékként történő felhasználásra egyetlen példával rendelkezem a szájmásk esetében, mégis érdemes megemlíteni, mert a szélesebb folklór, sőt a nyelvi szocializáció, a hétköznapi és művészi nyelvhasználat is gyakran él vele.⁹

⁹ Nagy valószínűséggel a szájmásk szóra épülő nyelvi játékok más példái is megtalálhatók a világhálón. A nyelvi humorral és az ezek hátterében álló „gondolatalakzatokkal” (Fónagy 1975, 637; 1990; Balázs 2020, 19–21) kapcsolatban lásd pl. Balázs – Takács 2009; Tamás 2013; Grétsy 2012; Balázs 2020, 155–168.

A járványdiskurzus paneleinek kontaminációja és immutációja

Végezetül a panelek egy alkotáson belül megvalósuló összekapcsolódásának formáit mutatom be. Az affinitás a folklór egyik ismert jelensége, azaz a tartalmukban vagy szerkezetükben nagyon közeli, hasonló vonásokat tartalmazó alkotások egyes elemei felcserélődhetnek egymással (immutáció, kiazmus), illetve össze is kapcsolódhatnak (kontamináció, adjekció), mindkét esetben új variációkat hozhatnak létre. Ez a kortárs folklórában is tapasztalható. A járvány folklórájának központi panelei: a szájmaszk, a vécépapír, a gumikesztyű, a fertőtlenítő vagy az oltás gyakran szerepelnek együtt vagy egymást helyettesítve nagyon hasonló alkotásokban. Az együttes megjelenés lehet egymás melletti, egyenértékű és azonos funkcióban, miként az alábbi, feldíszített karácsonyfát ábrázoló képen látható, ahol a gumikesztyű, szájmaszk és vécépapír a járványhelyzetre történő utaláson túl elsősorban díszítő funkciót lát el, humoros felhanggal. A panelek azonban szerveesebben, például funkciócserével is összekapcsolódhatnak, miként a vécépapírból rögtönzött száj- és kiterjedtebb arcmaszk esetében. Az utóbbi látványvilágában a Star Wars-filmek „buckalakóit” is felidézheti (ld. a mellette lévő képen), tehát újabb regisztereket kapcsol az értelmezéshez. Ez utóbbi pedig sokszor az eltávolítás eszközeként működik a mémekben, azaz a valós problémát egy képzel világba, például a filmek dimenziójába helyezik át.

Összegzés

A gyakran ismétlődő, gazdag variációs láncban és széles körben terjedő folklór jellegű tartalmak egyik fontos jellemzője, hogy reflektálnak valamire, ami egy adott társadalomban, közösségben kiemelten fontos, és azt közmegegyezéssel formában jelenítik meg és adják tovább, például mindenki számára ismert és/vagy elérhető sémák felhasználásával. A jelen tanulmányban bemutatott kommunikációs paneleken keresztül ezt mutattam be a teljes társadalom számára releváns járványdiskurzusra vonatkozóan. A vizsgálatban lehetőség adódott a szinkron és a diakron tengelyek együttes alkalmazására, hiszen a kezdetektől figyelemmel kísérhettem

egy új tematikus csomópont létrejöttét és életútját, variálódását, és lehetőségem volt a részletes dokumentálásra, amely sokkal pontosabb kontextust biztosít, mint az általában az archívumokban elérhető metaadatok (Tamás 2021).

A konkrét tárgyak és a hozzájuk kapcsolódó, gyakran sokszorososan összetett jelentések direkt és metaforikus megjelenítése egyaránt megfigyelhető. Számos esetben a formai-stiláris jellemzők mentén is leképeződnek az aktuális társadalmi folyamatok, az ezekre adott reakciók és viszonyulások. A megfogalmazás módja tehát jelentős szerepet tölt be a jelentés árnyalásában, fókuszálásában vagy éppen multiplikációjában. Ugyanannak a tematikus „alany” a különböző stílusban és kontextusban történő bemutatása így nemcsak újabb és újabb értelmezési keretet hoz létre, hanem maga a stílus, a nyelvi, tágabban értelmezve pedig a gondolkodási alapsémák is részt vesznek a releváns jelentések kialakításában (Hymes 2001, 482–483). A tanulmányban bemutatott, a járványdiskurzusban formálódott és folk-lórként értelmezhető megoldásokban a leggyakoribb alakzat az immutáció, amelynek gyakori kimenete a humor. A verbális tartalmakban a humor még sűrűbben előforduló eszköze, a kiazmus (Tamás 2022) viszont az itt vizsgált képes tartalmakban kevésbé működőképes. Ez alapján úgy tűnik, hogy a vizuális nyelvezet számára a helyettesítés bizonyul alkalmasabb eszköznek a felcseréléssel szemben. A formu-

lárís keret és az aktuális tartalom kapcsolatának megértésében fontos szerepet kap az időrendiség és a tágabb társadalmi kontextus is, amit a szájmaszk – mint narratív vagy vizuális panel – variálódásával és jelentésrétgazdósásával szemléltettem.

A bemutatott példák az elektronikus csatornákon is terjedő, és kifejezetten az online térben keletkezett tartalmak. Összességében megállapítható, hogy a technikai újítások következményeként létrejött új kommunikációs regiszterekben is jellemző a már meglévő (a szóbeliségből és az offline írásbeliségből „örökölt”) minták aktualizálása. A folklór alkalmazkodó, gyorsan megjelennek benne a mindenkori kortárs környezet és kultúra elemei, ennek egyik módja az új panelek beépülése a repertoárba. A folklóralkotások egyik fontos funkciója, hogy alakítják a közösségi reakciókat, értékrendet, bizonyos témákat „becsatornáznak” a kommunikációba. Egyrészt tovább örökítik a sémákat, tartalmakat, másrészt kreatívan reagálnak a változásra. Az online folklórra is jellemző az új (kortárs) és az ismerős (hagyományozott) elemek frappáns, humoros kombinálása, az ismerős és a szokatlan összekapcsolása. Ez utóbbinak egy közkedvelt módja egy-egy régebbi folklórjelenség műfaji, tematikus vagy formai keretként történő alkalmazása (a bemutatott példákban ilyen volt a vicc, a locsolóvers vagy a himes tojás stb.), és ebben az adott keretben a kortárs világ tárgyainak és szereplőinek megjelenítése. Napjainkra a formai keretek repertoárja tipikusan online variánsokkal is bővült, ilyen például a mém. Így képződik le és válik részévé tehát a kortárs világ a mindenkori folklórnak, amit ebben az összefoglalásban egy új tematikus csomópont vagy panel megjelenésén, elterjedésén és variálódásán keresztül szemléltettem.

Irodalom

- Apolito, Paolo (2005): *The Internet and the Madonna: religious visionary experience on the Web*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- Balázs Géza – Takács Szilvia (2009): *Bevezetés az antropológiai nyelvészetbe*. Celldömölk – Budapest: Pauz-Westermann – Inter – PRAE.HU.
- Balázs Géza (2020): *Nyelvszokások. A nyelvszokások mint szimbolikus nyelvi cselekvések*. Budapest: Inter – IKU.
- Bernáth Árpád (1982): *Motívum*. In *Világirodalmi Lexikon VIII*. Főszerk. Király István, 630.
- Blank, Trevor J. (ed.) (2009): *Folklore and the Internet. Vernacular Expression in a Digital World*. Logan: Utah University Press.
- Dundes, Alan (1964): *The Morphology of North-American Indian Folktales. Folklore Fellows Communications*, 195.
- Fónagy Iván (1975): *Gondolatalakzat*. In: *Világirodalmi Lexikon III*. Főszerk. Király István. Budapest: Akadémiai Kiadó, 637–641.
- Fónagy Iván (1990): *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Grétsy László (2012): *Nyelvi játéink nagykönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Hine, Christine (2000): *Virtual Ethnography*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage.

Hine, Christine (2015): *Ethnography for the Internet. Embedded, Embodied and Everyday*. London – New York: Bloomsbury.

Howard, Robert Glenn (2011): *Digital Jesus. The Making of a New Christian Fundamentalist Community on the Internet*. New York: New York University Press.

Hymes, Dell (1975): A beszélés néprajza. In: *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Szerk. Pap Mária – Szépe György. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 91–146.

Ortutay Gyula (1959): Variáns, invariáns, affinitás. A szájhagyományozás törvényszerűségei. *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei*, 9/2, 195–238.

Pink, Sara – Horst, Heather – Postill, John – Hjorth, Larissa – Lewis, Tania – Tacchi, Jo (2016): *Digital Ethnography. Principles Principles and Practice*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC: SAGE Publications Ltd.

Szerdahelyi István – Kovács Endre – Bernáth Árpád (1982): Motivum. In: *Világirodalmi Lexikon VIII. Főszerk. Király István*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 629–631.

Tamás Ildikó (2013): Halandzsza (nonszensz) a folklórbán. Szövegkonstrukciós és -de(kon)strukciós megoldások nyelven innen és túl. *Ethno-Lore*, XXX, 321–359.

Tamás Ildikó (2015): „Mondja már meg nekem valaki, hogy ki az a Szárnyati Géza!” Nyelvi játékok és halandzsák a folklórbán. *Magyar Művészet*, 2015/2, 59–66.

Tamás Ildikó (2016): „Mojirtó kottél”, túrós derelye, bim-bam. A népetimológáról, a belehalásról és a hangutánzásról. *Ethnographia*, 127/4, 582–605.

Tamás Ildikó (2018): Nem jársz át az eszemen. Humor a diákközlőben. In: *Humorstílusok és stratégiák*. Szerk. Nemesi Attila László – T. Litovkina Anna – BartaZsuzsanna – Barta Péter. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 312–323.

Tamás Ildikó (2020a): Hogyan válik folklórtémává egy járvány? (A Néprajztudományi Intézet új sorozata.) Budapest: Néprajztudományi Intézet. <https://abtk.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/1410-hogyan-valik-folklortemava-egy-jarvany-a-neprajztudomanyi-intezet-uj-sorozata> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 10.)

Tamás Ildikó (2020b): A szöveg reneszánsza – „Járványfolklór”, avagy humor a közösségi hálón 2. rész. <https://abtk.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/1413-a-szoveg-reneszansa-jarvanyfolklor-avagy-humor-a-kozossegi-halon-2-resz> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 10.)

Tamás Ildikó (2020c): A félelmet „gyógyítja”, vagy legalábbis kezelhetővé teszi az, ha kinevetjük – „Járványfolklór”, avagy humor a közösségi hálón 3. rész. <https://abtk.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/1424-a-felelmet-gyogyitja- vagy-legalabbis-kezelhetove-teszi-az-ha-kinevetjuk-jarvanyfolklor-humor-a-kozossegi-halon-3-resz> (utolsó letöltés: 2021. 10. 10.)

Tamás Ildikó (2020d): Húsvét karantén idején – „Járványfolklór”, avagy humor a közösségi hálón 4. rész. <https://abtk.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/1432-husvet-karanten-idejen-jarvanyfolklor-avagy-humor-a-kozossegi-halon-4-resz> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 10.)

Tamás Ildikó (2020e): Luxustárgyak karantén idején – „Járványfolklór”, avagy humor a közösségi hálón 5. rész. <https://abtk.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/1436-luxustargyak-karanten-idejen-jarvanyfolklor-avagy-humor-a-kozossegi-halon-5-resz> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 10.)

Tamás Ildikó (2020f): Szereplők és karakterek – „Járványfolklór”, avagy humor a közösségi hálón 6. rész. <https://abtk.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/1455-szereploek-es-karakterek-jarvanyfolklor-avagy-humor-a-kozossegi-halon-6-resz> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 10.)

Tamás Ildikó (2020g): Karanténstílus kreatívan – „Járványfolklór”, avagy humor a közösségi hálón 7. rész. <https://abtk.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/1477-karantenstilus-kreativan-jarvanyfolklor-avagy-humor-a-kozossegi-halon-7-resz> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 10.)

Tamás Ildikó (2021): Az „első hullám”. A koronavírus folklórja a közösségi médiában a mémek példáján. *Ethnographia*, 132/1, 67–88.

Tamás Ildikó (2022): „Adj netet!” *Nyelvi, képi kifejezésmód és kreativitás a gyermek- és diákközlőben*. Budapest: Balassi Kiadó.

Vargha Katalin (2016): Miért és hogyan végezzünk online folklorisztikai terepmunkát? *Ethno-Lore*, XXXIII, 281–295.

Voigt Vilmos (1980): Motivum. In: *Magyar Néprajzi Lexikon* III. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest: Akadémiai Kiadó, 648.

Voigt Vilmos (1982): Motivum. In: *Világirodalmi Lexikon* VIII. Főszerk. Király István, 629–630.